

МЕТАМОРФОЗИ НА КАПИТАЛА И ЧОВЕШКО РАЗВИТИЕ

Проф. д.ик.н. Методи КЪНЕВ

E-mail: metodikanev@abv.bg

***Резюме:** Студията е опит да се осветли значението на човешкия, културния и социалния капитал и на техните метаморфози във взаимната им комплементарност и конверсивност. Ставайки все по-важни фактори на възпроизводството на живота в цялост, те се превръщат и в приоритетни организиращи принципи на функционално-структурния модел на самоорганизация и функциониране на обществото и на човешкото развитие.*

***Ключови думи:** човешки, културен и социален капитал, метаморфози на капитала, човешко развитие.*

JEL: B, Y.

Въведение

Неудовлетвореността на човека от условията на съществуване и стремежът му да е повече от това, което е, го карат да се образова, да усвоява култура, да обменя жизнен опит с другите, да твори, да е граждански активен. По този начин се включва в постоянен двояк процес: от една страна, интернализира и субективира жизнената си среда, от друга – екстернализира и обективира качествата си като опредметено битие.¹

Тази двояка възвратност е механизмът на обществената история. В съкровената си същност тя е история на човешкото развитие. На ниво индивиди то е предпоставено биогенетично, от съзнание и воля за култивиране на личностни качества, но в не малка степен и от качествата на жизнената среда. Двигателят е задоволяването на потребностите, чиито йерархични нива Маслоу илюстрира с „пирамидата“ на физиологичните (базисни) потребности, търсенето на сигурност и обществено признание и като връх – себеактуализация. На равнище човешки вид

---

¹ Известна е тезата на Киркегор, че за човешкото съществуване и самореализиране е естествено постоянното преминаване на вътрешното, присъщото на човека, във външно, предметно битие. То обаче е „неистинско съществуване на човека“. Обратно, жизнената среда детерминира неговото съзерцателно-сетивното битие, неговото връщане към себе си като неповторимост – проява на истинското му съществуване.

това развитие е синергичен ефект от взаимодействието на много сили, осигуряващи възпроизводството на живота в цялост.

В този социален калейдоскоп човекът е изправен пред постоянни избори, налагани от едни или други потребности и стремежи, но поддържани или обесмисляни от жизнените обстоятелства. Те налагат, човекът внимателно и оценъчно да се самопознава, да влиза в отношения с другите и да моделира подходяща жизнена среда, за да развива личния си потенциал с оглед на собственото си изграждане и самореализация в личен и обществен интерес. Когато не самият той в своето социално оръжие, а материалното богатство като власт или властта като богатство са такава самоцел, човекът става тяхно средство и се отчуждава от душата си.

Всичко това има за резултат **„хомеостазата“ на човека** като жизнено необходимо условие на неговото съществуване и развитие. Поддържането пък на **„хомеостазата“ на обществото** като система, в която и чрез която се проявява човешкото съществуване и развитие, е достатъчното условие в това отношение. Това означава, че реализацията и развитието на човека като субект на себе си е възможно само в рамките и във връзка със собствените му качества и с атрибутивните системно-структурни качества на обществото, в което съществува. **И едните, и другите качества са неотменими страни на функционално-структурния модел на самоорганизация, функциониране и развитие на обществото. От тях в голяма степен зависи възможността, в крайна сметка развитието на човешкия вид като самоценност и самоцел да се реализира като развитие на всеки индивид.**

По понятни причини тази студия няма за цел да осветли всички тези аспекти на общественото и с това – на човешкото развитие. Ограничаваме се само с метаморфозите на капитала като определени негови страни. Както е известно, класическата интерпретация на метаморфозите на капитала не надхвърля икономическите рамки. Ала икономическо развитие е не само съзидателен процес. То, както всяко развитие, в единство с други социални сили постепенно подкопава социалните форми, в които е протичало, и налага нови форми. В модерната епоха възпроизводството на човека е подчинен момент на възпроизводство на физическия капитал с оглед овладяването на природните сили. То е историческа необходимост. Но не и абсолютна, а преходна.

Днес все повече на преден план излиза социалният живот на хората, който, снемайки в себе си природосъобразния и технологично-икономическия като свои страни, постепенно се превръща в осев принцип на функциониране на обществото и на развитие на човешкия вид. На тази основа **важно значение придобиват човешкият, културният и социалният капитал като аспекти на възпроизводството на обществения живот в цялост и определени страни на човешкото развитие.** В помощ на този процес са метаморфозите на капитала като комплементарност и конверсивност. То означава, че различните му форми и се допълват една с друга, и преминават една в друга като качества на това, в което преминават. На този закономерен процес е посветена тази студия.

От природосъобразен и технико-икономически начин на живот към социална цялостност

С оглед на човешкото оцеляване по необходимост организиращ принцип на човешкото съществуване в древността е **природосъобразният начин на живот**. Природните закони се поставят пред всякакви междуличовешки морални конвенции и юридически правила, а те – като производни на природния ред. В тези рамки са схващани като необходимост величието на държавата и общественият ред. Човешката дейност е в това, което може да се извлече от природата и да се пригоди за нуждите на човека. За земя се водят войни, стават преселения на народи.

Но още в този „свят–природа“, както го именува Ф. Бродел, се е съзнавала нуждата от човешко интелектуално и морално усъвършенстване. Сократ и Протагор издигат хуманистичните императиви „познай себе си“ и „човекът – мярка на всички неща...“. Конфуций дефинира трите принципа на своята етическа концепция: трупане на познания, човечност в обществените взаимоотношения; ритуален дух (символна култура). Религията също е своеобразен израз на нуждата от култивиране на човека и на неговото обществено поведение с оглед на социална хармония.

Общественото развитие обаче винаги кодира в себе си диалектичката „хитрост“ да поражда онова, от което се нуждае, но което с времето се вкоренява и започва да преобразува и да преодолява създалата го среда. С индустриалната революция постепенно се преминава към нов, предимно **технико-икономически начин на живот**. Решаващи стават техниката, технологиите, инженерната и пазарно-икономическата рационалност. Машините и новите източници на енергия превръщат човешкия труд във фабричен, а **икономиката – в добиващо-преработваща**. Водещи стават фигурите на предприемача, инженера, търговеца, банкера, а ограничителите – ресурсите, технологиите, пазарната поглъщаемост, човешката адаптивност. Опирайки се върху научните открития и изискванията на конкурентно-пазарните сили, бизнесът става новата религия на човечеството. От природосъобразен се преминава към пресметливо организиран урбанизиран начин на живот. Земеделието се индустриализира и интегрира. Всичко се подчинява на овладяването на природните сили в служба на човешкия вид, а субективно-мотивационно – на обогатяването.

Всяко достигнато стъпало на развитието подготвя преход към ново. Постепенно под доминацията на физическия капитал общественият живот се преподreja в нова структурно-функционална икономическа форма. Пазарната конкуренция еволюира в олигополни и монополни структури с пазарна власт. Определящ става големият специализиран, стандартизиран и бюрократизиран бизнес. Масовизират се производството, потреблението, образованието, културата. **Обществото обективно достига равнище, което превръща качеството на човешкия потенциал в главен свой залог, а деятелната му употреба, по израза на Маркс, в „главен основен капитал“**. В резултат **технико-икономическият начин**

на живот постепенно прераства в социално цялостен, т.е. в начин на живот, доминиран от междучовешките (субектно-субектни) взаимоотношения и взаимозависимости като жизнена среда и контекст на всяко начинание. Както технико-икономическият начин на живот не изключва, а обхваща природосъобразния, така доминираният от социалност начин на живот сема в себе си технико-икономическия, а с него и природосъобразния и ги прави аспекти на себе си.

От съдържателно гледище икономиката става главно информационно-обслужваща, еко-социално-пазарна система, интегрирана в световни бизнес мрежи. Базисни и следователно решаващи ресурси стават образоваността, квалификацията и многопрофесионалните практически умения на хората. Продължава прехвърлянето на физически операции от човека на машините, а информационно-комуникационните технологии, автоматиката, роботиката и пр. изземват и негови рутинни умствени функции. Остават адекватната на човешката природа творческо-креативна роля, рекреационно-развлекателните преживявания, както и управлението на деловите и социално-политическите процеси, почиващи върху сътруднически си човешки екипи, групи и клъстерни организации.

Важни за начина на живот на хората стават преди всичко човешките субектно-субектни взаимоотношения. Не че природата, технологията и икономиката губят значението си на фактори и остава само чистата социокултурност, както твърди Д. Бел (Бел, 1994, стр. 224). Но се променя тяхната системно-структурна влиятелност и съподчиненост. Разбира се, както в досегашната човешка история, ще се запази значимостта на проблемите за ефективността на човешките усилия, а вероятно – за взаимното съгласие и конфликтване в един свръхтехнологично-социален контекст.

Изглежда обаче, че както физическият капитал като системоорганизиращ фактор измести господството на фактора „земя“, така неговата доминация се заема от образуващата се критична маса човешки капитал като системоорганизиращ принцип. То е обективна имплицитна тенденция, вътрешно присъща на обществената автоеволюция и с това – на развитието на човешкия вид. Израз е на последователното отстраняване на „тесните места“ на протичане на процесите. Първоначално такава е била физическата слабост на човека по отношение на природните влияния, които наложилият се технологично-икономически начин на живот ограничи и култивира. Днес „тясно място“ е дефицитът на многоролеви възможности на човешкия потенциал. Поради това се налага интензивното развитие на способностите на самия човек.

Обективна съвременна основа на този процес е глобалната информационна и комуникационна революция. Всичко попада в озарението на информационализма, както и на волята на хората да се възползват от него с оглед на жизнен успех. Това означава, че човекът, вместо да допълва физическия капитал, все повече ще го разглежда като предметяване на своята субективност. В резултат все повече човешката дейност ще прераства в многоролева, иновативна, интелектуално-обслужваща и управляваща обществените процеси дейност. От това все повече зависят заемането на работни места, сравнителните икономически предимства, конкурентоспособността, растежът на благосъстоянието, но също социокултурното поведение на индивидите и тяхното личностно развитие. Отличителен

белег на дейтелността им става техният дуален статус, съчетаващ практическите им действия с перманентно образование и научно-приложни изследвания, работата като учене и ученето като работа. В резултат развитието на обществото като социална цялостност и себerealизацията на човека като тенденции все повече ще стават страни на един и същ обективен процес.

Капиталът в икономико-социологическата парадигма на възпроизводство на живота

Както е известно, всяка наука изучава своя предмет чрез сублимацията му в понятия, закони и обяснителни принципи. По този начин обобщено се представят неговите същностни признаци и контекст. В древността, по думите на индуския мислител Каутиля (VI-III в. пр. Хр.), икономическият живот се е схващал метафорично като “дъщеря на обществения ред”. В модерната епоха, обратно, той се извежда като базисна структура, чрез която може да се преодолее зависимостта на човека от природните сили и да се постигне материално благоденствие. За обобщаващо понятие в това отношение се счита капиталът, а за осев принцип на функционирането и развитието на обществото – неговото натрупване като главна движеща сила на обществения напредък.

А. Смит, автентичен представител на икономическия класицизъм, схваща капитала като **запас от блага във вид на средства за производство, благодарение на който се осигурява непрекъснатостта на производствения процес**. Става въпрос за машини, оборудване, суровини, производствени помещения, готови стоки и пр. Те са резултат от разходи, които за по-кратък или по-дълъг период осигуряват поток от доходи, придаващ на разходите характер на инвестиции (Смит, 1983, стр. 264). Маркс обаче уточнява, че средствата за производство сами по себе си не са капитал, както златото и среброто сами по себе си не са пари. Те стават капитал чрез метаморфозата им в готови стоки и след продажбата им – в повече пари от тези за придобиването на средствата за производство. Осъществител е процесът на производството и реализатор обръщението. Следователно важни са именно обществените отношения като начини и цели на използване от хората на средствата за производство, за да си доставят и разменят помежду си средствата за живот. Оттук е изводът на Маркс, че понятийно **капиталът не е вещ, а е представено във вещи исторически определено обществено производствено отношение, което им придава характер на капитал** (Маркс К., Капиталът, 1979b, стр. 854). Такава е качествената му характеристика. Количествената е изразяването му в пазарно-ценово измерими блага и в пари. В по-късния неокласически дискурс капиталът обаче се схваща натуралистически – като материален ресурс, включен в регулярно повтарящ се процес, носещ доходи, част от които отиват за неговото уголемяване (Бомол, 2004, стр. 850).

Понятията запас, ресурс, производствени отношения са денотативни, т.е. това, което фактически обозначават. Капиталът е тяхно допълнително, икономическо определение като „главен” фактор на икономическото развитие. В този сми-

съл той може да се третира като **функционален синоним на използването на дадени ресурси в рамките на определени обществени отношения**. Превръщането им в капитал предполага циркулация, която го уголемява. Стойностно-паричната му форма разкрива величината и количествените съотношения на разпределянето му като обект на собственост между конкуриращите се стопанстващи субекти, както и възвръщаемостта му за всеки от тях.

Както се вижда, тезата на икономистите–класици за капитала не надхвърля рамките на икономическия процес. Смята се, че печалбите се превръщат в инвестиции, нови работни места, нарастване на производителността, на доходите. Обективно такава е историческата тенденция. Но пазарът не гарантира почтеност, добросъвестност и хуманност. Има агенти „хищници“, „паразити“ и социално неравенство, което Ю. Н. Харари иронично нарича „мухата в меда на капитализма“. Затова Маркс схваща капитала като обществено отношение, което „определя ранга и влиянието на всички други отношения (Маркс-Енгелс, 1985, стр. 326).

Фактически обаче обществото използва и нематериални ресурси, носещи големи ползи. Икономически подчинени или политически идеологизирани, те винаги са били разглеждани като необходими.² Днес самото обществено развитие извежда на преден план ролята на нематериалните ресурси. Благодарение на това става възможно да се търси пълнота и по-високо качество на живота. Дж. Ст. Мил, „социалмеханиците“ В. Парето, Е. Дюркем, Т. Парсънс и др. основателно смятат, че не само икономиката, а също нравствеността, културата, правото и политиката имат значение. Те взаимно се предпоставят, допълват и корелират. Поради това са понятни само в мрежата на взаимните им връзки като двигател на обществения напредък. Става популярно становището, че **обществото може да прогресира само като съчетава икономическите с културните и социалните си цели**. То води към надскачане на икономическите възгледи за капитала.

Отчасти като примери от древността, отчасти като критика на доминацията на икономизма, постепенно се преминава към разширяване на обяснителния модел за функциониране на обществото. В резултат **икономическата парадигма прераства в икономико-социологическа**, за да се осветлява възпроизводство на целокупния обществен живот. Тя представя в системен вид свързаността между икономиката, културата, социалността, морала, властта, нормите и правилата на обществения ред като аспекти и същевременно среда на живота на хората. С понятието „капитал“ се идентифицира използването на обществените отношения като ресурс за дейност, но се променят и по нов начин се интерпретират неговите форми. Със значение на нов аналитичен апарат то се превръща в полиморфно. Към понятието „капитал“ се прилага серия от прилагателни – „**икономически**“, „**човешки**“ (като физическа сила и интелект), „**организационен**“ („администрати-

---

² Още Сюн Дзъ /III в. пр. Хр./, прилагайки системен подход, е схващал като заблуди: принципа на Лао Дзъ за невмешателството в делата на човека, противоречащ на нуждата от обуздаване на неговите странности; принципа на Мо Дзъ за изгодата, пренебрегващ моралността; възхвалата на властта от Шън Бу-хай, признаваща само себе си. За Сюн Дзъ тези мислителни изглеждат слепи за цялостната индивидуално-човешка и социална структура (Чън, 2000, стр. 231-232).

вен”), „морален”, „културен”, „социален”, „символен” и пр. капитал. Някои добавят също „политически” капитал (Радаев, 2003, стр. 22, 32), възпроизводим и невъзпроизводим **природен капитал** – обработваема земя, минерални и водни ресурси, нефт, газ и пр., акцентират върху значението на „нематериалния капитал” (Сакс, Макроикономика, 1996, стр. 148) (Тофлър, 1992, стр. 149). При този подход **всички форми на капитала се разглеждат като инструменти за постигане не само на икономически, а и на социокултурни, политически и други цели.**

Бидейки ресурсно вложение, носещо най-различни изгоди, обективизирането на капитала се търси вече не само в материални активи – машини, оборудване, суровини, продукция, пари и пр. Вземат се предвид също такива негови форми като акции, облигации, информация, патентовано знание, ноу-хау, професионални деятелни качества на индивидите и ред други негови проявления. Тези метаморфози на капитала са израз не само на това, че са все израз на активи, създавани и използвани от човека, а и на това, че са със собствена отличаваща специфика. Те произлизат от човешкия капитал, преплитат се с него и го надрастват като проява на развитието на човешкия вид извън неговата телесност. Нерядко обаче се прибъгва до икономическата лексика, скрита в изрази като „социална печалба – загуба”, „социален пазар”, „социални инвестиции”, „социална норма на възвръщаемост” и др.п.

Икономисти и социолози, ревностно привързани към своята предметна област, се отнасят критично към новите понятия за капитал. Едни ги възприемат като разтваряне на икономическото в социалното и ги третират само като метафора, стилна фигура с преносно значение. Някои социолози пък съзират нахлуване на икономическия подход в типично социалното. Въпросът обаче е в това, че са налице действителни сходства, които придават на икономико-социологическата концепция за капитала научна съдържателност. Тя обобщаващо представя значението на обществените отношения за живота на хората в качеството им на ползотворен ресурс.

Както при физическата му форма, всяка от невеществените му прояви придобива смисъл на капитал като израз: 1) на формиране на потенциал във вид на социокултурна пригодност, адаптивни качества и социално сплотяване на индивидите с оглед на ползотворна деятелност, придаващи на този потенциал характер на **ограничен ресурс**; 2) на мобилизация и употреба като ефективен фактор (средство, инструмент) за производство на блага, оказване на услуги, постигане на ефекти от нематериално естество и с това – за **заработване на доходи и извличане на изгоди** с оглед на индивидуално, групово и обществено благоденствие; 3) на възпроизводство като **запазване и самонарастване (акумулиране) на ценности**; 4) на **преобразуване** в други капиталови форми, включително в ликвидна (обратимост в пари); 5) на използването му като инструмент за упражняване на делова и морална **власт**.

Разбира се, важен е фактът, че в икономико-социологическата парадигма стойностно-пазарната форма на капитала остава на по-заден план. Но пазарът не всякога е присъщ механизъм на метаморфозите на нематериалните капиталови форми, включително при икономическата им роля, тъй като невинаги е възможно да се измерват и счетоводно отчитат. Само предметеното им битие в определени

случаи взема икономическа форма, става предмет на покупко-продажба и се обръща в пари, примерно чрез продажба на материални блага и услуги, книги, билети за театър, концерт или спортно състезание и пр. При все това остава фактът, че нематериалните форми на капитала са и фактор, и проява на общественото развитие.

Перифразайки Маркс, би могло да се каже, че предхождащите форми на капитала са само стъпала, водещи към поява на други негови форми, които постепенно стават нормалност (Маркс-Енгелс, 1985, стр. 325). Някога такива са били търговският и лихварският капитал, довели до господството на индустриалния капитал, а той – на финансовия. Днес на свой ред той става стъпало на излизащите на преден план нематериални форми на капитала – на човешкия, културния, социалния и др. То е проява на факта, че по принцип обществените противоречия намират разрешение чрез разширяването на полето на възпроизводството на живота. Това е причината, нематериалните форми на капитала като влияние и значение да се съвместяват едни с други, да единоедействат, да се преплитат с физическия и да го надрастват.

Ще се спрем последователно на специфичните характеристики на човешкия, културния и социалния капитал.

Човешкият капитал – организиращ принцип на личностното и общественото развитие

Трима от големите икономически ерудити полагат основите на **концепцията за човешкия капитал**, макар още да не използват този термин. Това са А. Смит в учението си за основния капитал, Маркс в теорията си за „променливия капитал“, Ал. Маршал с приноса си за човешкия производствен фактор.

Дефинирайки основния капитал като произведени средства за производство, които не променят притежателя си, А. Смит смята за такива не само оръдията на труда и постройките, но и „придобитите полезни способности на всички членове на обществото“. „Те струват - пише Смит - издръжката на всеки, който ги придобива през време на неговото обучение, следване или чиракуване и са основен капитал, неотделим от неговата личност. Тези способности са негови, но и на обществото, към което принадлежи. Подобрената сръчност на един работник може да се разглежда като машина или оръдие за производство, което улеснява и съкращава труда и което, макар да коства известни разходи, възстановява тези разходи с печалба“ (Смит, 1983, стр. 267-268).

Широко е известна теорията на Маркс за физическия капитал като „постоянен“ и за работната сила на човека като „променлив капитал“. В този смисъл той пише: докато живеят труд пренася върху продукта стойността на веществените средства за производство и я запазва, те като минал, овеществен труд са постоянен капитал. В същия момент той създава и нова, допълнителна стойност. Тази стойност е по-голяма от пазарно проявената стойност на работната сила, по как-

вато тази сила е наета и присъединена към капитала на предприемача. В този смисъл тя е променлив капитал (Маркс К. , Капиталът, 1979, стр. 220-221).

В учението си за труда като производствен фактор Ал. Маршал разграничава „материален“ и „личен“ капитал. Към личния капитал отнася, първо, общите физически способности на работника като здраве и енергия, но също наличието на естествени дарби като сръчност, способност за ориентация и приспособяване; второ, придобитите умствени способности и практически умения, квалификация, майсторство и пр. под влияние на домашното възпитание, ученичеството, общото и евентуално техническо образование, самата практическа дейност. Маршал характеризира семейните, личните, държавните и работодателските разходи за обучение и възпитание, за развитие на професионалните умения на работника, за усвояването на нови методи за производство и пр. като инвестиции, които впоследствие се откупват. Нарича издръжката на образованието национално капиталовложение. Подчертава, че придобитият от работника капитал е лично негово притежание, чиято инструментална функция е да увеличава производителността на труда и да носи нарастващи доходи (Маршалл, 1983, стр. 281-297).

На тази основа Артър Пигу, но преди всичко Дж. Минцер, нобелистите Т. Шулц и Г. Бекер, също Дж. Кендрик, Фр. Махлуп и др., адепти на неокласическия икономикс, развиват концепцията за човешкия капитал (Mincer, 1958; Becker, 1962; Schultz, 1971). Практическото прилагане на такива характеристики на човешкия потенциал, като **здравен статус, работоспособност, образованост, практически умения, трудови навици, предприемачески дух, мотивация, склонност към развитие и пр., те наричат „човешки капитал“, а вложените за това усилия, средства и време – „инвестиции“**. Особено ценени са способностите за технологични, продуктови, организационно-управленски и др. иновации, както и за поемането на пресметнат риск, генериращи конкурентоспособност и висока добавена стойност.

Осъвременяването на концепцията за човешкия капитал е отговор на обективно извършващите се изменения, засягащи същността, формите на проявление и натрупването на капитала като фундаментален фактор на обществения напредък. По този начин се прави пробив в социално-икономическата теория и се открива нов хоризонт на нейното развитие.

Възлови моменти (по Марксовата терминология) в случая са, от една страна, начинът на неговото формиране като **„потребително производство“** на човешки потенциал и, от друга страна, превръщането му чрез неговото **„производствено потребление“** в капитал. Едното предполага потребление на блага за задоволяване на жизнените човешки потребности и с това – „производство на човека в някоя посока“. Другото е процес на използване на труд и средства за производство – суровини, материални, оръдия и пр. – с оглед създаване на самите блага (Маркс-Енгелс, стр. 308).

Като процес „потребителното производство“ има две измерения. Едното е, че струва разходи, а другото е, че благодарение на това се формира в една или друга степен човешкият потенциал. За целите на своето образование и обучение индивидите ползват ресурси – лични, на родителите, по различни програми на корпорации и на държавата. Те са с характер на **потребителски разходи** за те-

куща материална издръжка – в семейството, в училището, колежа, университета, на работното място. Такива са и личните усилия за придобиване на знания и обучение, употребеното за това лично време, паричните разходи за такси, учебни пособия и пр., както и алтернативната им цена като пропуснати ползи, които би могло да се избегнат, ако не се учи. В замяна на пропуснатите ползи обаче се „произвежда“ човешки потенциал във вид на интелектуално и професионално израстване на обучаващите се като натрупани познания и компетенции, придобити умения, опит, социални връзки, начини на комуникация, на мислене и лансиране на нови идеи. Те формират неотделими и неотчуждаеми от човека биофизически, интелектуални, социокултурни и нравствени качества като негов деятелно-поведенчески потенциал.

С чувствителна доза неудовлетворителност се разисква проблемът за **публичните и частните разходи** за образование. Настоява се за увеличаване на публичните, но особено на относителния дял на разходите на бизнеса в образователния процес. По данни на Евростат за 2012 г. в ЕС общият им обем е 5,3 % от БВП. Но в Дания е 7,9 %, в Швеция – 6,8 %, докато в Румъния е само 3,0 %. У нас в 2012 г. е 3,5 %; в 2013 г. – 3,7; в 2014 г. – 3,8 %. Щом в това отношение сме на предпоследно място в ЕС, е очевидно, че изоставяме, макар да претендираме, че сме „държава на духа“.

От значение е също **продължителността** на образованието като фактор за нарастване на човешкия потенциал. Към 2014 г. в света средно тази продължителност е 12,2 години, у нас – 14,4 г., в най-развитите държави – 16,4 години, а в изостаналите в развитието си – 9,0 г. С най-голяма продължителност образованието е в Австралия – 20,2 г., докато в Нигер е само 5,4 г. Но е показателно, че към 1970 г. обучението в Судан е било средно само 1,9 години, а в 2014 г. – вече 7,0; в Бразилия за същия период увеличението е от 4,6 на 15,2 години; а в Индия – от 4,8 на 11,7 г. (UNDP, 2014).

Именно човешкият потенциал, в единство с нарастващото използване на „умни техники“, което някои наричат „структурен капитал“, е подобаващият отговор на предизвикателствата, пред които ни изправя технологично и социокултурно усложняващият се съвременен свят. Предвид всичко това навсякъде вече наричат образованието главен фактор и указател за нарастване на човешкия потенциал. Дискутират се модернизирането на образователните системи и особено качеството на образованието – от началното и гимназиалното до професионалното и университетското, на работното място, образованието през целия живот.

Формирането на човешкия потенциал не е всичко. Превръщането му в човешки капитал предполага неговото „производствено потребление“. Като процес то също е с две измерения. Първо, превръща човешкия потенциал от ресурс (енергия, възможности) в деятелен производствен фактор и с това – в човешки капитал, от което става ясно, че разходите за издръжка на обучаващите са всъщност инвестиции. Второ, употребата му поражда редица обществено полезни ефекти от икономическо, духовно и социокултурно естество.

При интерпретацията на човешкия капитал доминира икономическо гледище. Фокусът е върху такива икономически ефекти като равнищата на производителност и на доходно възнаграждаване на производствените фактори. Оценява

се връзката между натрупания човешки капитал и величината на капиталовата печалба като норма на възвръщаемост. През 60-те г. на XX в., отбелязват Ст. Фишер и др., в САЩ средно нормата на възвръщаемост от вложения в образование е 10 на сто, докато в облигации е 2 %, а в акции – 6 %. Впоследствие с увеличаване прием на студенти нараства рискът от доброто им трудоустрояване и възвръщаемостта на инвестициите в образование чувствително спада. Констатира се, че главно на равнището на човешкия капитал у индивидите и социалните групи се дължат разликите в доходите им и с това – в социалните им статуси (Фишър, 1997, стр. 322).

Сравнени с ниско образованите индивиди, квалифицираните и по-опитните постигат по-висока производителност, по-голяма добавена стойност, по-високи доходи за себе си и по-добро социално позициониране. Върху равнищата на производителност и на получавания доход влияе също възрастта на участниците в дейния процес Той е най-нисък за новопостъпващите в полето на труда (от 18 до 24 г.), достига своя максимум при 45 – 49 г., след което постепенно намалява с приближаването на пенсионна възраст. От значение е също пазарната конюнктура. Колкото по-голямо е предлагането на труд с дадено ниво на образование в сравнение с неговото търсене, толкова по-ниска е неговата пазарна цена. И обратно – по-ограниченото му предлагане в сравнение с търсенето тласка неговото възнаграждаване като пазарна цена нагоре с оглед на уравнивяване. По тази причина, отбелязва Ст. Фишър, макар да е парадоксално, спортните звезди печелят доста повече от професорите и артистите (Фишър, стр. 320).

Равнищата на образованост се отразяват осезателно върху brutната месечна заплата на наетите лица и у нас. Според публикация на НСИ за структурата на заплатите в 2014 г. възнаграждението на работещите с начално и основно образование е 64 % от средната за страната заплата. Впечатлява и фактът, че 70 % от наетите получават по-ниско възнаграждение от средната заплата. При новонаетите млади специалисти той е 90 % от средната заплата, а на 30 – 39-годишните е вече 108 % от нея. На 1/2 от всички наети се падат 24 %, а на 1/10 най-високо платени се падат 30 % от общата сума за заплати в страната. Потвърждават го и университетските рейтингови изследвания. Информатиците имат средно над 3000 лв. месечен облагаем доход, който е няколко пъти по-висок от средното месечно възнаграждение на висшисти в други области. Близко до информатиците са специалистите по мениджмънт и по военно дело.

При все това коефициентът Джини, по данни на Евростат, за 2014 г. у нас е 35,4. То е над средния коефициент за ЕС, който е 30,9. Това означава, че разпределението на доходите е умерено неравномерно. Още повече, че след елиминирани на социалното подпомагане у нас собственият ни коефициент Джини е малко под средния за ЕС. Всичко това показва, че именно образователно-технологичната, възрастовата и пазарната степен на адекватност на човешкия капитал обяснява разликите в доходите на хората.

Инвестициите в човешки капитал създават **външни положителни ефекти в много отношения**. Така е, понеже съществува в една или друга степен свързаност на деловите субекти. Увеличаването на производствените възможности на едни фирми води до такъв резултат и в други фирми или лица. Причината е обме-

нът на знания, на опит или просто подражанието, които носят изгоди, особено когато става въпрос за иновации. Според някои нарастването на положителния външен ефект на човешкия капитал с 10 % увеличава обема на производството с 4 %. Този факт обяснява нуждата не само от частно, но особено от държавно инвестиране в човешки капитал (Сакс, 1996, стр. 635-636). Проблем обаче е, че има значение натрупаният вече човешки капитал, който ще поддържа за продължително време разликите между богати и бедни. Значение в това отношение има и обстоятелството, че в развитите страни отдавна са налагани и са се утвърдили в общественото съзнание юридически, икономически и политически норми и правила в това отношение.

Ясно е следователно, че нарастването на производителността в едни или други страни в света произтича не само от наличния физически капитал и от равнището на използваната технология. Може да се каже, че при дадена тяхна наличност производителността на труда е толкова по-висока, колкото по-високо е качеството на разполагаемия човешки капитал.³ Като равнище на образование, на професионална подготовка, на здравен статус и на адаптивност към средата той се отразява върху качеството и резултатите на труда. Според У. Бомол и други изследователи главно на това се дължи разликата между богатите и бедните страни. Разбира се, важно е да се държи сметка за съотношението на инвестициите във физически и в човешки капитал. Критерият е неокласическият принцип на равния предел като израз на изравняването на приходите, идващи от реализацията на пределните им продукти, претеглени с факторните цени. Това е едно от най-важните условия за превръщане на една бедна икономика в модернизирана и развита.

Икономическите ефекти на човешкия капитал са основополагащи за живота на индивидите. Високото му ниво означава лесно намиране на работа, добра доходност, кариерно развитие, социални придобивки (годишни премии, платен годишен отпуск и пр.), по-малък риск за изпадане в безработица и пр. И обратно – недостигът му обрича на безработица и бедност особено при кризисни ситуации. Така например у нас през 2015 г. заетостта на лицата с висше образование надхвърля 84 % от общата им численост, което е над средноевропейското равнище, докато със средно образование тя е малко повече от 67 %, с основно – 32 %, с начално – около 17 %. В същия момент при медиците и информатиците заетостта е почти стопроцентова, а безработицата – близо до нула. Много висока е също заетостта на специалистите по военно дело, металургия, добивна промишленост и др. Високи са и техните доходи. Икономическият принцип предполага баланс между равнището на технологиите и качеството на човешкия капитал, между човешката пригодност като предлагане на труд и пазарното търсене. Дефицитното предлагане вдига цената на труда. Излишното я сваля. Малкото струва

---

³ В случая са от значение две противоположни тенденции. В дейността си човекът натрупва допълнителни знания, умения и опит, които я обогатяват. Но е подложен на физическо и морално „амортизиране“ поради ускоряващия се технологичен прогрес и естественото отслабване на човешките реакции при застаряване.

много, многото – малко, за да се стига до баланс. Оттук е естествен стремежът за пренасочване на ресурсите от излишното към дефицитното.

Човешкият капитал има не само икономическа ценност. Основен ресурс е и за научно-образователна, духовно-естетическа, здравеопазваща, национално-отбранителна, правоохранителна и др.п. дейности. Още по-важно е, че е **проява най-вече на човешкото развитие**, което е фундаментът за прогрес.

Обобщаващи базисни индикатори както на „потребителното производство” на човешкия потенциал, така и на неговото „производствено потребление” като капитал са три. Това са БВП на човек като израз на материални възможности; равнището на образование като знания и умения; продължителността на живота като здравен статус и времеви хоризонт. Общият им резултат са ефектите от икономическо и социокултурно естество – осигуряване на поток от по-високи доходи, на по-добро качество на живота и на човешко развитие.

Доказва го сравнението на данните в следващата Таблица. От нея се вижда, че с много висок индекс на човешко развитие са 49 страни: от Норвегия (0,944) до Черна Гора (0,802); с висок са 56 страни (включ. България) – от Беларус (0,798) до Самоа (0,702); със среден са 38 страни – от Боствана (0,698) до Сао Томе (0,555); с ниски – 45 страни – от Кения (0,548) до Нигер (0,348). Тези данни правят очевидни съразмерните зависимости между базисните индикатори и техния интегрален ефект като човешко развитие. По характер те са не само каузални, а и функционални, тъй като имат взаимна реверсивност. Факт е също, че трудът в страните е различно доходоносен. А е така заради различията в равнищата на образование и култура, на технологии, на свобода за действия, на производителност, на качеството на живота. Оттук различен е и синергичният им ефект като човешко развитие.

Таблица 1

Базисни индикатори на човешкото развитие в 188 страни, 2014 г.

Равнище	БВП на човек (долари)	Средна продължителност на образованието (години)	Средна продължителност на живота (години)	Индекс на човешкото развитие
Мн. високо	41584	16,4	80,5	0,896
Високо	13961	13,6	75,1	0,744
Средно	6353	11,8	68,6	0,630
Ниско	3085	9,0	60,6	0,505
За сравнение:				
България	15596	14,4	74,2	0,782
Свят	14301	12,2	71,5	0,711

Програма на ООН за развитие. Доклад за човешкото развитие, 2015. WEB версия

Човекът по природа е разностранен. Има не само икономически, а и социо-културни, нравствени, комуникативни и др.п. потребности с оглед на самоосъществяване и пълнота на живота. Те са (осъзнат или неосъзнат) израз на историческия кумулативен процес, в който е заложена като потенция и необходимост еволюцията на човешкия вид. Поради това с основание социолозите намират схващанията на икономистите относно човешкия капитал за верни, но не за цялостни и се стремят да ги разширят. Акцентират върху последиците, които поражда акумулацията на човешкия капитал както за качествено структурно-функционално преобразуване на обществото, така и за човешкото развитие като самоценност. Изводът, който следва от тази постановка, е, че в крайна сметка натрупването на човешки капитал е не само икономическа, а и цивилизоваща необходимост, формираща се обективно като синергичен ефект на еволюционно-историческия процес.

Доминираният от икономизма обществен живот налага на тази тенденция мотивиращата култура на парите. Но тя води нередко до изкривяване. Например често се говори, че от икономическо гледище не са ни нужни толкова висшисти. Дори отявлени ерудити считат, че „за обществото като цяло изразходването на ресурси за висше образование е оправдано само ако то действително увеличава производителността“ (Фишър, стр. 317). А още Конфуций е забелязал, че дребният човек търси само печалба, затваря се в частното и пренебрегва общото. Зад този икономически мотивиращ механизъм остава скрит моралният императив, човекът да е „все повече човек“, който се ръководи от чувство за дълг, за справедливост, за почтеност, с една дума – от човечност, от това – да е с общественополезни способности и социална отговорност (Чън, стр. 62, 66). Нали в този смисъл ние казваме, че Левски е национален капитал.

Както индустриално-финансовият капитал е символ на модерната епоха, днес такъв символ е човешкият капитал. В съвременния социален свят, базиран все повече върху знанието като информация, човешкият капитал е главният носител на промяната на социално-икономическата среда, на ценностните ориентации, на властовите позиции. Той е указателят за намирането и обосноваването на адекватни управленско-политически решения.

Предвид тази закономерна тенденция е странно, че много изследователи все още се ограничават само с икономическия аспект на човешкия капитал. **Човекът обаче е многостранен феномен – има култура, морал, религиозни чувства; има здравен статус, живее в определен държавно-правен и политически ред, мобилен е.** Аналитично културното и нравственото равнище на развитие на човека не може да се negliжира. От това в голяма степен зависи характерът на неговата деятелна нагласа, включително като производителност и доходност. Несъмнено работодателите на каквото и да било ниво на институционалните йерархии отчитат този факт и са склонни да оценяват по-високо такъв вид човешко поведение като фактор за качеството на работата и за благоприятна трудова среда, носеща сплотеност с оглед постигането на определени цели.

Не може да се омаловажава качеството на човешкия капитал и като **здравен статус** на индивидите. Влияят му битовите условия; динамиката, стресът, шумът, травматизъм на трудовата среда; социалният статус като професионално позициониране, безработица, бедност и пр.; физическата култура; достъпът до здравна помощ и нейната ефикасност; качеството на въздуха и на питейната вода; климатичните промени и т.н.⁴ Важно е това, че социално слабите ограничават най-напред разходите си за здравеопазване.

Качеството на човешкия капитал е зависимо и от **правно-политическия ред**, доколкото той зачита, ограничава или пренебрегва човешките права; позволява, ограничава или не разрешава свободен избор – на местоживеене, образование, месторабота, предприемаческа инициатива, комуникация, пътуване, нормално човешко развитие и пр. Не случайно се обръща все по-голямо внимание на ролята на институциите (Сакс; Робинсън, 2013). Общественият ред насърчава или възпрепятства преобразуването на човешкия капитал в икономически, културен и социален капитал, както и обратно. Той засяга развитието на човека не само като индивид, а и като социокултурно предметяване на това, което върши. В съвременното информационно общество човешкият капитал има определяща роля за общественото развитие. Той застава в центъра на социално-икономическите системи като глобална тенденция. Заради това се води „борба за мозъци” навсякъде по света.

Превръщането на човешкия капитал в доминиращ фактор бележи нов стадий в развитието на икономиката и обществото, характеризирани същностно – като информационализъм или „икономика и общество на знанието”, а пространствено – като глобализация. Модната игра на национализъм е само конюнктурен зигзаг, а глобализмът – обективна закономерност.

Всичко в обществения живот има за създател човека. Израз на този фундаментален факт е постепенното **превръщане на човешкия капитал в осев организиращ и системообразуващ принцип на обществения живот. Останалите форми на капитала – икономическият, културният, социалният, са или продължение на човешкия капитал като негово предметно обективизиране, или негова метаморфоза в други капиталови форми.** Природата – пише Маркс – не строи машини, нито локомотиви, нито селфактори и т.н. Те са овеществена сила на знанието, дело на човека, съществуващ двояко: субективно като самия той и обективно – в принадлежащите му материални условия и блага, към които се отнася като към свое „неорганично тяло” и чрез които се реализира, възпроизвежда и развива. На това основание той констатира, че производителните сили и обществените отношения са всъщност само различни страни на развитието на обществения индивид (Маркс, 1978, стр. 413- 414; Маркс К. Ф., 1978b).

---

⁴ По данни на БЛС у нас над 460 х. души са застрашени от диабет, 10 % от населението са с някакво психично заболяване, над 500 х. души са с определена степен на инвалидност.

Цивилизоващото значение на културния капитал

Освен в природна среда, човекът съществува и в създаван от него свят на култура. Като феномен тя винаги е играла роля в обществения живот. Доказателство са разцветът на изкуствата в древността и в епохата на Ренесанса, духовните и материалните ценности в модерната епоха като живопис, архитектура, литература, музика, технически изобретения, технологии, транспорт, комуникации и пр. и пр.

Култура са, от една страна, притежаваните от човека знания, възпитание, придобити устойчиви начини на мислене, практически умения и поведение, социална чувствителност, емоционална съдържаност, респект към институции и др. Като такива те са проява на човешкия дух и същност на човешкия капитал. От друга страна, това са всички предметени неща и условия като обективирани човешки прояви, но със самостоятелно битие извън него. Те са израз на духовни, материални и социално-организационни постижения на човечеството, цивилизоващи самото него, обществените взаимоотношения и обитаваната природа. В този смисъл **проява на култура е всичко, което не е природна даденост, а е сътворено от човека като блага, ефекти и поведение с оглед на потребностите на неговото тяло и душа, както и на човешкото съжителство**. Като такава, културата е непрестанен цивилизационен процес, благодарение на който в крайна сметка се утвърждава и развива човешкият вид.⁵

Двигател на културните изяви на даден народ е деятелно-съзидателният му дух, белязан с печата на неговата география и история. Той има свои културни ценности – език, нрави, вкусове и привички, свои обществено-психологически нагласи като стимули или ограничения, опиращи се както върху реални факти, така и върху митове и вярвания – израз на културна идентичност. Съществуват и влияния на култури на други народи. В исторически план всеки народ поддържа духовния си континуитет във всичко, което има практическо или морално значение и се преценява като важно за неговото материално благополучие и културна специфика. Предвид всичко това културата обобщено би могла да се дефинира като **пространствено-исторически формиран начин на живот**.

Нуждата от различните прояви на култура им придава смисъл на разнообразни **ценности** – материални, духовни, естетически, нравствени, социални, правно-политически и др. Те са такива доколкото, от една страна, се съотнасят към конкретните потребности, надежди и намерения на индивидите да постигнат повече от това, което са, и, от друга страна, те чрез интензитета на междучовешките взаимоотношения се разпространяват, разнообразяват, обогатяват и препредават от поколение на поколение. По този начин се съвместява съхраняването на културата с нейната социална динамика като постоянно пресътворявана и усъвършенствана „изкуствена жизнена среда“ (Moles, 1967). Така се цивилизова не

---

⁵ Според А. Крьобер и К. Калакхан има над 200, а според Аб. Мол – дори над 350 дефиниции за това, какво е култура.

само тя, а и самият човек като неин обитател и ползвател. В това е **функционалният смисъл на културата**.

Битието на човека поражда проблемите на всекидневния му живот, а неговият дух намира техните решения, диктувани от моралната му същност и между-човешкото общуване, от науката и изкуствата, от образованието и възпитанието, от подтика му да изобретява и да единодейства с други индивиди. Всичко това е и израз на духовна, поведенческа и материализирана култура, и фактор, бележещ постоянното ѝ развитие, което умножава силите на човека и обновява средата и условията на неговото съществуване.

Днес и материалната, и духовната култура имат много по-големи измерения. Непреодолима тенденция е нарастващото значение на **знанието във формата на информация**. Диалектиката на историята потвърждава предвиждането на Маркс за превръщане на знанието в „непосредствена производителна сила” и на човешкото развитие – в самоцел (Маркс К. , 1979b, стр. 861). В единство с човешката моралност **знанието е най-важната проява на човешката култура, най-ценният ресурс, стратегическият фактор на промяната. Благодарение на това се формират, от една страна – нов технологичен начин на производство, а от друга – нов начин на живот**. Развиват се високите технологии – телекомуникационни, информационни, скоростно-транспортни, космически, а като нови индустрии – микроелектрониката, микробиологизацията, автоматиката, роботиката, онлайн обслужването. Те преобразуват бизнеса, държавното управление, междуличностните отношения, свободното време. Принципно се променят начините на социо-културната комуникация. Разраства се скайп-общуването, изпращат се SMS-и и e-mail-и. Расте ролята на екранно-информационната култура.

Въпросът е защо, при какви условия и в какъв смисъл **културата се смята за капитал**? Проникването на икономическия дискурс във всички области на обществения живот е необходимост предвид обстоятелството, че в една или друга степен всичко е подвластно на икономическите изисквания. Но възпроизводството на живота има не само икономически характер. Именно обхващането му в цялост налага, в духа на идеи на М. Вебер, Е. Дюркхем и Т. Парсънс, преминаване към по-широка, социалхуманистична логическа рамка. На тази основа става възможно да се забележи един важен факт. Той е в това, че **не само състоянието на икономиката е от значение за подобряването на живота, но и културата, и социалността на човека. Те са ресурс с нарастващо значение както за икономическо, така и за разностранно човешко развитие**.

В съвременните условия на културата се гледа като на капитал във всичките му признаци, както ги посочихме при класическата интерпретация на капитала. Преди всичко тя е **ресурс**, чиято делова употреба го превръща в ефективен **фактор (средство, инструмент)** на личностното и общественото благоденствие. В единство с другите форми на капитала също **служи за заплатки, услуги, ефекти. Допринася за нарастване на производителността на човешката дейтелност, на доходите и още по-важно – на човешкото развитие**. Във времето се **възпроизвежда и натрупа като културен ресурс** и чрез възпроизводството на населението се препредава от поколение на поколение. Като културен процес то е приспособяване на човека към социалните структури във формата на възприятия

и оценяване, от което се формират човешките предпочитания и предразположеност към една или друга житейска ситуация. Като всеки капитал, но във вид на културен хабитус, е **инструмент за делова или морална власт** на притежателите му по отношение на други индивиди.

От една страна, **културният капитал е иманетна част на човешкия капитал**. Така е по причина на това, че всичко, което се прави за лична и обществена полза, е проява и на култура. Макар да е продукт не толкова на мускулна сила и сърчност, а на интелекта, въображението, находчивостта. Но културният капитал е и **вид екстензия на човека отвъд неговата телесност, допълва човешкия капитал, надгражда го и структурно го видоизменя чрез своето обективизиране**. Той се опреметява в блага и услуги от най-различно естество, днес – и в технически средства с „изкуствен интелект“ – основа на нов технологичен начин на производство. Наред с това културният капитал се обективира и в самите обществени отношения като израз на цивилизованост. Натрупването на култура в историческото развитие на човечеството в крайна сметка поражда **неявна, но фундаментална тенденция. И силите, чрез които човечеството осъществява своята креативност, и обществените отношения, при които и чрез които я осъществява, не само го държат в зависимост, но и се превръщат в обективирани страни на развитието на човешкия вид**.

За Пиер Бурдийо (1930-2002), изтъкнат френски социолог, културният капитал, отъждествяван с човешкия, е **иновативна хипотеза**, податлива на евристично интерпретиране в различни контексти. Чрез нея може да се държи сметка за влиянието на културата не само върху икономическото развитие, а също върху социалните взаимоотношения и социалното неравенство. Защото „културният капитал“, като всеки капитал, се притежава от индивидите в различна степен – при нееднаква биогенетичност, различно семейно препредаване на култура, диференциран имуществен статус и несходни социални условия. Формирайки се при разнородни условия, той допринася за подобното й разнолико възпроизвеждане (Bourdieu, 1979, pp. 3-6).

Р. Хогарт (като Р. Пътнам) съжالياва за „пълната с живот“ стара популярна култура, чийто **„морален капитал“**⁶ се изтласква от културата на консумеризъм и на романтични преживявания. То запазва деленето „Ние“ (обикновените хора) – „Те“ (смятащите се за елит). Няма щастие за всички. Има съпротива, но заедно с това и приспособяване към „вектора на консумеризма“. Хогарт обаче високо оценява изгодите от образованието и възпитанието, заемащи все по-голямо място в моралния капитал и на популярната култура (Hoggart, 1957).

П. Бурдийо съзира три състояния на културния капитал – като **„инкорпориран“** (присъединен, включен, вграден) в самия човек; **обективизиран** в блага от

---

⁶ Във френската и английската лексика се прави разграничение между *moral* (духовност, включително нравственост) и *morale* (нравственост). Така ги схваща и Ричард Хогарт (1918-2014), английски професор-социолог с работнически произход, бивш директор на Бирминганския център за културни изследвания. Тези „аспекти“ са дали повод, неговите есета „Между два свята“ да бъдат преведени на френски под заглавие „Културата на бедния“, което издание използваме.

културно и друго естество; **институционализиран**, т.е. установен в морален и правен смисъл (Bourdieu; Serre, 2012, pp. 4-13). Всяка от тях е както с хоризонтално, така и с вертикално измерение на културния капитал. Хоризонталното измерение е в неговото всеобщо разпространение и притежание. Вертикалното се състои в това, че подобно на физическия и социалният капитал е израз на различното му притежание по социалнокласов признак – малък за едни, голям за други. То води до различно социално позициониране на индивидите и до устойчиво възпроизвеждане на йерархиите. Защото както всеки капитал, и културният капитал е инструмент за влияние, за власт и извличане на ползи.

Инкорпорираният в съзнанието на човека капитал има за източници биогенетичната предразположеност на индивида за личностно култивиране, както и неговото активно когнитивно поведение; възплътеният в членовете на семейството като полезни навици, знания, опит, естетически вкусове, тактичност и пр., предавани на подрастващото поколение; училищната обучаваща и възпитаваща дейност и среда; осъзнатото или неосъзнавано влияние на приятелски кръгове, на средствата за масова информация и на моралния облик на обществената среда. Със самото си съществуване всичко това има образователно-възпитателен културен ефект. Усвояването от индивида на този **културен ресурс** предполага личен труд, старание и човешка социализация, което го прави собствено притежание, негова интегрална част, по изказа на П. Бурдийо – негов хабитус. Оползотворяването на културния ресурс придава на усилията смисъл на инвестиции, а на самия ресурс – характер на капитал, извличащ ползи – заработване на доходи, себerealизация, социално позициониране и пр. Той се абсорбира и натрупва като качества както на самия индивид доколкото позволява собственият му капацитет, така и на жизнена среда. Важно е обаче и натрупването му от генерация на генерация. За разлика от физическия капитал, от парите или ценните книжа и пр., непосредствено човешкият капитал като личностно културно достойние **не може да се прехвърля, дарява или разменя**. Фактически става наемане на човешката работоспособност, оценявана по евентуалните доходи от онова, в което тя се обективира като труд. Размишлявайки върху проблема, как се наема такъв капитал, тясно свързан с човешката личност, без да се купи самата тя, П. Бурдийо подчертава, че в случая възмездяването легитимира зависимости, но по такъв начин, че всъщност ги прикрива (Bourdieu, p. 4). Културният капитал само неявно се наследява по биогенетичен път, като възпитание или като заразителен и вдъхновяващ пример. Основателен е афоризмът, че трябва да сме наследили качествата на своите предци, за да имаме право да се ползваме от тяхната слава. То е израз на превръщането на културния в символен капитал.

Нееднакво инкорпорираният културен капитал е предпоставка за различното му **обективизиране** чрез човешка деятелност. То е, от една страна, в духовно (научно и артистично) богатство с някакъв материален носител – книги, речници, художествени картини, колекции, статуи, актьорски роли, филми, музикални албуми, носители на информация и пр., а от друга страна – в материално-икономическо богатство като нови технологии, изкуствени материали, машини, съоръжения, оборудване, потребителски блага и др. И в двете си форми на обективизираност културният капитал съществува независимо от своя създател и има собст-

вена съдба – може да се отчуждава или присвоява (да се изнемва при престъпност, да се заема, продава, купува и препродава с печалба), да се прави подбор, да се превръща в символен капитал. Благодарение на това състояние на културния капитал той лесно се преобразува и благоприятства усъвършенстването на човешкия, физическия и социалния капитал като тяхно качество.

Подобно автономно състояние културният капитал получава и при своето **институционализиране** като израз на обществено признание. Става въпрос за авторски свидетелства, дипломи, титли, патенти, грамоти, награди и др.п. Те са правно признание за обществено-полезни лични качества, проявени като научен, художествено-естетически или друг принос. И обективизирането, и институционализирането на културния капитал е надиндивидуално съществуване на културния ресурс отвъд човешката личност.

Биогенетичната природа на човека е предпоставила възможността му да усвоява и използва културата на своята социална среда – езикът, постиженията, нормите и правилата на поведение, умението за предвидим и обществено приемлив културен и морален избор, будещ доверие и подпомагащ извличането на лични ползи, без да се пречи на другите да правят същото. Важна роля в това отношение имат и моралните правила. Показателни са широко известните заплашителни Божии заповеди като социални норми на поведение, между които: не убивай, не кради, не лъжи и пр. Фр. Фукуяма привежда в потвърждение такива прости примери като искрено и учтиво общуване, непререждане на опашки, ненарушаване на пътните правила, неизбягване на задължения и мн. др. Това са все нравствено-културни ценности, норми и правила – важни за поддържането на хомеостазата и на индивида, и на обществото.

Фукуяма е прав като твърди, че от гледище на начина на създаването им едни културните норми и правила са неформални, спонтанни – например самоорганизирането на хората с оглед на определена цел, а други са формални, преднамерено въведени в интерес на цялото общество. Може да са също от подсъзнателно естество или изведени по рационален, опитен път като обществена неизбежност и задължителност. Спазването или нарушаването им от конкретни индивиди създава т.нар. от Фукуяма „радиус на доверие“ (Фукуяма, 2001, стр. 198-199).

В заключение ще подчертаем, че концепцията за културния капитал не се посреща безрезервно. За редица изследователи тя предизвиква въпроси – за варирането, както се изразява Ричард Петерсън, на възможностите и вкусовете на „все-ядящите“ (omnivores) и „едно-ядящите“ (univores); за различното наследяване на култури; за легитимността на социокултурните отношения; за тяхната еkleктичност, плуралистичност и дори космополитичност и пр. (Detrez, 2005, pp. 6-13).

Обикновено културните ценности, норми и правила се възприемат като даденост, но всъщност във времето те се променят. То е в отговор, от една страна – на противоречията на всеки сътворен от човека ред; от друга – на влиянието на чужди култури; от трета страна – на това, че някои от културните норми се оказват остарели, несъвместими или нечестни. Културата на отделния индивид – както казва Джоузеф Конрад – е тънка защитна черупка. Индивидите и социалните групи действат избирателно по отношение на установените норми и правила на поведение, поради което се порождават социални колизии. Но в сравнение с анархистич-

ните и агресивни човешки импулси или фанатизираната репресия и идеологическо „промиване на мозъци“, свойствени за авторитарните и тоталитарните режими, за предпочитане е културната реакция като знание, възпитание, етика, стил на поведение. Тя отдалечава човека от неговата първичност, утвърждава духовното му възвисяване и поддържа имущественото неравенство в рамките на социалната поносимост.

Помощно-реализиращата роля на социалния капитал

В българската лексика чуждицата „социален“ се смята за синоним на „обществен“, но научно и правно-политически все повече се прокарва нюанс, който променя смисъла им. Основателно проф. Г. Фотев (а и французинът Б. Латур) твърди, че заедно с общите неща съществуват и неща от собствено социален тип (Фотев, 1998, стр. 23; Латур, 2007, стр. 16). По природа хората са не само биологични, но също и социални същества. Социалните им взаимоотношения са разновидност на обществените. Но са и специфични заради това, че хората живеят в конкретни общности – роднински, приятелски, професионално-деятелни, етнически, териториални, религиозни, политически и др. Това е техният свят, в който проявяват социалността си като субектно-субектни отношения на съвместност и на противопоставяне по повод условията на труд и живот.

От няколко десетилетия насам социалните отношения са предмет на голям научен интерес.⁷ Той доведе до инструменталното им интерпретиране като вид капитал, въведено в научния дискурс от П. Бурдийо (1983), Дж. Коулмън (1988), Р. Пътнам (1993), Фр. Фукуяма (1999) и др. Репутацията им на големи ерудити в тази област задължава, макар накратко, да представим известните им идеи. Доказателство за важноста им е, големият отклик във вид на аналитични оценки и опити концептуално да се отиде по-нататък. Според П. Бурдийо статутът на човека в обществото се определя от обема и структурата на използвания от него капитал. Но не само икономически, а в различните му разновидности и състояния. П. Бурдийо схваща социалния капитал като съвкупност от потенциални и реални ресурси, формиращи се от включеността на индивидите в трайни мрежи на взаимно познаване и зачитане, основани при свободен избор, доброволност, доверие и реципрочност. Наличието или липсата му води до социално неравенство заради различните способности на индивидите да си създават контакти като проява на общностна култура и да се позиционират в социалната йерархия (Бурдийо, стр. 5, 225, 327-329).

Джеймс Коулмън смята за социален капитал **всеки аспект на неформалните социални отношения с характер на производителен ресурс за един или повече актьори, почиващи върху принципите на доверие, реципрочност,**

---

⁷ Още Г. Ратценхофер, Ф. Гидингс и особено П. Кропоткин, без да използват термина „социален капитал“, утвърдиха тезата, че хората действат не само в съперничество, а и чрез взаимопомощ и сдружаване (Кропоткин, 1995, стр. 19).

повторяемост и регулярна комуникация. Третира го като **атрибут на всяка доброволна, колективна гражданска активност**, включително в такива сложни организации като корпорациите, холдингите и др.п. Реализацията му води до извличането на печалби и други изгоди, без да се избягва и контролът върху ресурсите, от които произтича. В този смисъл създаването на познанства и приятелства между социалните актьори е вид **инвестиране** в бъдещ социален капитал. Формирането му се крепи върху неформални мрежови (роднински, приятелски, религиозни, етнически или политически) връзки на солидарност и сътрудничество като проява на рационалност, увеличаваща дивидентите, тъй като намалява или избягва транзакционните разходи, свързани с преодоляването на бюрократичните процедури (Коулмън, 1999, стр. 78).

Р. Пътнам също оценява положително ролята на социалния капитал. Схваща го като **нейерархични мрежови взаимодействия, разгръщани между индивидите чрез улесняващи форми на социална организация, каквито са сътрудничество, обменът на информация и иновативни идеи въз основа на общоприети норми и взаимно доверие, което увеличава ефективността на усилията им.** Дефинирайки социалния капитал по този начин, Р. Пътнам разкрива и неговата структура. Под такава има предвид връзките между социалните актьори, ценностите и нормите, сред които преди всичко доверието и реципрочността, поддържащи връзките и превръщащи ги в ресурс. Става въпрос и за такива ценности и норми като членството на индивидите в асоциации, нелукративни организации, клубове по интереси, профсъюзи, алтруизъм, добродетелност, търпимост, взаимно доверие, реципрочност, чувство за дълг и др.

В интерпретацията на Пътнам е важно и това, което е извел като подзаглавие на съчинението си „На боулинг самичък”, а именно: „Крах и възраждане на американската общност” като израз на навлизането на САЩ в нова епоха. Пътнам с носталгия констатира разпада на традиционните неформални връзки и отдръпването на индивидите от участие в обществения живот. То поставя под въпрос не само общественото значение на социалния капитал, но дори либералната демокрация. Неговите критици – обратно – акцентират върху ползите от промяната, която носи Интернет чрез виртуалното общуване дори на непознати като нова форма на сдружаване. Но и сам Пътнам потвърждава, че е налице **контратренд**, какъвто е появата на нови модели на гражданска активност – неправителствени и нестопански организации, сдружения с идеална цел, благотворителни организации, екологични и феминистки движения и най-вече електронни форуми. Те не са – подчертава Пътнам – еквивалентни на тези в боулинг-залите (Putnam, 1995, pp. 65-69, 71-72).

Засягайки проблема за социалния капитал, Фр. Фукуяма изтъква значението на неформалните ценности или норми, споделяни от членовете на дадена група като необходима предпоставка, за да има сътрудничество между тях. Той нарича доверието и очакваната реципрочност „душа”, „смазка” на социалния капитал, осигуряващи достъп до постиганите изгоди във вид на блага, услуги и ефекти от икономическо, социално, културно, политическо или друго естество, което осмисля сътрудничеството (Фукуяма, стр. 36).

Експертите на ОИСР смятат за социален капитал отношенията между отделни лица или групи като **мрежи, основани върху споделени ценности, норми и убеждения**, които им позволяват да се доверяват едни на други и да работят заедно за постигането на техните цели (OECD). Представители на Световната банка пък считат за социален капитал **съвкупността от всички институции, връзки и норми, които създават качеството и количеството на социалните взаимодействия като спойката между хората за постигане на цели** (World Bank).

Както се вижда, съществуват редица сходни характеристики на междуличностните взаимоотношения с характер на социален капитал: значението на членството на индивидите в социални групи; мрежовият характер на връзките в едни или други форми; ценностите, нормите, правилата и принципите на тези специфични взаимоотношения. В това е съзрян социалният капитал като фактор. Има обаче и различия. Доказва го ясно прегледът на дефинициите на социалния капитал, направен от Дейвис Барткус. Те нюансират концептуалната рамка за неговото осветляване (Bartkus, 2009).

Нерядко формирането на социалния потенциал и реализирането му като капитал се представя *an bloc*, което скрива характера на капиталотообразуването като процес. Не липсва и интерпретирането на социалния капитал в пределно широко познавателно поле. Но когато то се търси във всичко, се размива научната му понятийна стойност. Ревностно привързани към своята предметна област, икономистите съзират социологизиране на специфично икономическото, а социолозите – икономизиране на всичко. Всъщност от научно гледище е наложително да се държи сметка както за икономическата цена на всичко, което се прави, така и за неговия социален смисъл.

Образуването и използването на социалния капитал е наистина многоаспектен процес. Според нас той протича в две съпринадлежащи си и преминаващи една в друга фази. Първата включва предпоставеността и формирането на **потенциален социален капитал** като съвкупност от условия, способности, сила, средства и възможности за постигане на бъдещи ползи. Втората фаза е на превръщането му от потенциален в **реален социален капитал**. Начините са мобилизирането на мрежите от взаимни връзки като инструмент за постигане на изгоди, практическото им възпроизвеждане в нарастващ вид като израз на капиталова акумулация, преобразуването на социалния капитал в други капиталови форми, включително обратимостта в пари, използването на групово притежавания социален капитал като средство за упражняване на делова и морална власт. Накратко ще се спрем на тези аспекти.

Базисният компонент на социалния капитал е **формирането на социален потенциал**. Той още няма характер на капитал. Възможно е, при нужда да не се мобилизира навреме. Или то да не доведе до очакваните резултати. Но е подготвителна фаза, без която не може.

Първо, изходен момент са три мотива за действия. Единият е осъзнаването от индивидите на естествената им несамодостатъчност да постигат всичко сами. Заради това търсят сродни души, приятелство, сдружаване, принадлежност към социални групи с оглед на материална, социокултурна или морална подкрепа

и гражданска ангажираност. Другият е, че, образовайки се и придобивайки култура за дейност в общност при добра организационно-деятелна среда, индивидите осъзнават качествата си като потенциален човешки капитал, за да бъдат (както казва Бурдийо) „разпознати и признати“ с оглед на събиране на енергия и ресурсни възможности за по-добро и по-лесно посрещане на нуждите и рисковете на живота. Третият мотив е невинаги своевременното и изгодно (некорупционно) функциониране на обслужващите официални институции. По тези съображения се предпочитат неформалните взаимоотношения. Споделените, сплотяващи (роднински, приятелски, клубни) и свързващи (в организации и движения) мрежови връзки⁸ в икономическото, културното, социалното или политическото поле са необходимото социално пространство за формиране на социален потенциал и канали за достъп до него като колективен ресурс.

Второ, смисъл и организационни форми на мрежовите връзки са взаимопомощта, сътрудничеството, партньорството и пр. чрез взаимоспомагателни каси, клубове по интереси, нелукративни организации, дружества и други самоуправляващи се общности. Според възможността за достъп те са от затворен или отворен тип, но функционално са начин за лесно мобилизиране на сили, обмен на информация, споделяне на опит и с това – натрупване на колективен ресурс като потенциален социален капитал. Че е именно така, се разкрива при загубата на доверие и оттук – на достъпа до ресурси, което обрича на аутсайдерство.

Трето, морална основа на подобни действия са общоприетите ценности и норми като образци и предписания, въз основа на които се постигат желаните цели. Такива са членството в социални групи като призната принадлежност, мрежовите връзки, принципите на доброволност, свободен избор, равноправие, повторяемост на връзките, лоялност, взаимно доверие, реципрочност, самоорганизация и саморегулация. От значение са проявите на толерантност, добродетелност, честност, чувство за дълг, отговорност за поетите ангажименти.⁹

Успехите в това отношение се разпространяват и стават обичайни за всички социални структури в обществото – корпорации, холдинги, граждански сдружения, съюзи, неправителствени организации и др.п. Такова значение, посочва В. Стоилова, имат форумите на национално и международно ниво, чрез които се установяват контакти, професионално общуване и се усвояват нови знания и опит. И то не само с оглед на лесно намиране на работа, социално позициониране, получаване на по-високи доходи, успешно лечение и пр. По-съществени са такива ефекти като придобиване на култура на сътрудничество, социализация

---

⁸ Понятието „мрежа“ е метафора за организационно-деятелно свързани точки в социалното пространство, всяка от които води към останалите. Например е-пощата. Такива са и взаимоотношенията между актьорите – членове на социална група.

⁹ Още в Римското право е лаконично дефиниран принципът на човешките взаимодействия чрез максимата *Do ut des* – Давам, за да дадеш. Принципите на социалните взаимоотношения наподобяват свободната, доброволна и еквивалентна пазарна размяна. В случая обаче реципрочността може да се отлага според нуждата. Тя не е обмен, а взаимна помощ. При роднински или приятелски взаимоотношения може дори да е проява на алтруизъм.

на индивидите, социална интеграция и развитие на гражданското общество (Стоилова, 2012, стр. 216-218). Нещо повече. Както смятат Фр. Фукуяма и др., този процес се разпростира навсякъде, където съвкупността от спонтанно възникнали или рационално наложени институции и норми създава спойка между хората и с това качеството и количеството на социалните взаимодействия.

По този начин се разраства социалният капитал като колективна стойност на всички мрежи, чрез което хората правят неща един за друг (Фукуяма, стр. 36-37) (Пачев, стр. 9). В допълнение на правно-политическия ред те също се обективират в надеждно административно поведение, в изрядно съдопроизводство, в социално отговорни масмедии. И също са социален потенциал, превръщащ се в капитал с голям ефект върху общественото развитие. Такъв характер социалните актьори се стремят да наложат дори на взаимоотношенията си и с държавни институции. Той може да цели подобряване на условията за дейност в общ интерес, но нерядко и промяна на „правилата на играта“ с оглед на едностранни изгоди, нарушаващи справедливата арбитражна роля на държавата.

Формирането на социален потенциал обаче още не е капитал. То е само **необходимо условие**, без което няма как да възникне капитал. Такава констатация правят и други анализатори, отбелязвайки, че **мрежата сама по себе си не е тъждествена на социален капитал**. В случая обаче само в най-общ смисъл е вярно твърдението, че по този начин човешкият капитал на мрежово организирани в група индивиди прераства в техен социален капитал (Ракаджийска, 2015, стр. 204-205). Конкретно се формира само потенциал. Ако липса и **достатъчното условие**, каквото е реализирането на целевата функция на този потенциал, той може да остане латентен. Спийката на сили може да е налице, но ако остане неизползвана или погрешно използвана, тя ще се окаже стерилна.

Потенциалният социален капитал се превръща в реален само във фазата на своето ефективно действие. Става въпрос за създаване на разнообразни блага и услуги, както и на полезни ефекти от икономическо, социокултурно и др. естество, съответно – за заработването на доходи и постигане на благоденствие. Така се разкрива, че вложените способности, усилия и време, включително за привличане в помощ на чужд „човешки капитал“, за поддържане ползотворността на мрежата и пр. са не просто разходи, а инвестиции. И се доказва, че натрупаният социален потенциал в продуктивната си функционалност се реализира като социален капитал. Във функция мрежовите връзки, организационните им форми, споделяните ценности и норми правят достъпен за актьорите – членове на групи собствения им колективен потенциал като специфичен ресурс за постигане на подкрепа, материално осигуряване, личностно развитие, безопасност, социално позициониране и пр. По този начин се постига не само личностно и групово облагодетелстване, но и по-добро функциониране на гражданското общество.

Именно възвръщаемостта на усилията е доказателство на този процес. Прав е Р. Пътнам като казва, че **социалният капитал се дефинира като такъв чрез своята функция** – да подпомага индивидите от дадена структура в постигането на осезателни ползи, както и да координира техните действия. Оттук става ясно, че не социалните отношения изобщо са капитал. Такъв са само **мрежовите социални взаимодействия на хората с характер на дългосрочен колективен**

ресурс (инструмент, средство), чиято функционална продуктивност допринася реални ползи от икономическо, социокултурно, морално или политическо естество, постигани въз основа на взаимно доверие и реципрочност. За да са ефективни, както при всяка капиталова форма, трябва също да са предпоставени от благоприятстващ обществен ред като среда, създаваща възможности за приспособяване, инициативи, защита на права, сигурност, перспектива за отстояване на каузи.

В това се състои двуфазисният процес на формиране на социалния капитал. Той се отличава от другите форми на капитала по собствените си **признаци**, скрупулезно и в подробности описани от изследователите на този проблем. Факт е, че **социалният капитал има интесубективен, колективен, неформален, нематериален и многофункционален характер.** Чрез мрежови връзки и многообразни форми на сътрудничество и въз основа на общоприемливи ценности, норми и принципи той сплотява в една или повече социални групи участниците в дейностите им роли. Формира се – както казва Бурдийо – бавно, но се губи бързо най-вече при проява на недоверие и липса на реципрочност. Продуктивната му стойност е във вид на икономически, социокултурни, морални или политически ползи. При функционалната си реализация и възвръщаемост на усилията резултатите му се персонифицират на реципрочен принцип – от донор на реципиент, с лаг във времето – превръщане на реципиента в донор, а на първичния донор – в реципиент. Но не предполага права на собственост, не може да се отчуждава, продава и купува или внася отвън. Процесуално, като ресурсно формиране, мобилизация, притежание и контрол, той е наиндивидуално, колективно частно-групово благо, което укрепва взаимното доверие, сътрудничеството и координацията на действията.

Още по-съществен момент, подчертаван от Фр. Фукуяма, е, че нарастването на социалния капитал допринася за нормалното функциониране и развитие на свободното гражданско общество, в което действат социалните актьори, техните групи и сдружения. Фукуяма основателно се позовава на А. Дьо Токвил, според когото „изкуството на доброволно сдружаване” с оглед на граждански цели е истинска „школа за самоуправление” (Фукуяма, стр. 37-39).

Израз на гражданска ангажираност в колективен план, историческият опит доказва, че страните, в които има силно и устойчиво взаимно доверие, солидарност и гражданско участие в социално-икономическия и политическия живот, има и по-устойчив обществен ред, сигурност и по-успешно обществено развитие. От това гледище, подчертава Р. Пътнам, в противовес на Западния неолиберален капитализъм, по-успешен изглежда т. нар. азиатският мрежови капитализъм. На лице са по-гъвкави индустриални зони, базирани върху мрежи на сътрудничество между предприемачи и персонал, както и върху междуведомствени мрежи за високотехнологично развитие. В резултат по-малки са и отклоненията от нравствените норми, по-ниска е организираната престъпност (Putnam, p. 66).

Не е пренебрежим обаче фактът, че формирането и използването на социалния капитал има и „тъмна страна”. Мрежовите връзки между социалните актьори сами по себе си не разкриват какво и как се преследва. Мафията, подчертава Фр. Фукуяма, също урежда взаимоотношенията си чрез свой кодекс на пове-

дение – омерта, т.е. закон, по силата на който „проговорилият умира”, а спазващите го са „хора на честта”. Но нормите, от които се ръководи, както впрочем и олигархията, не са обществено приемливи. Имат отрицателни последици за обществения морал, държавното управление и общественото развитие. На това основание Фр. Фукуяма смята, че хората живеят в „ангелско-дяволски” свят.* Съотношението е въпрос на това – какво се печели с измама и какво при социална среда, която възнаграждава „ангелите” и наказва „дяволите” (Фукуяма, стр. 186-193).

Заклучение

Ясно е от изложеното, че нематериалните форми на капитала, освен че имат собствена специфика, по целевото си предназначение се характеризират с многофункционалност. Тя се проявява при метаморфозите им като **комплементарни** (взаимно допълващи се) и като **конверсивни** (взаимно преобразуващи се) една в друга.

Превръщайки се в решаващ фактор на общественото развитие, на човешкия капитал все повече се гледа **като на осев организиращ и системообразуващ принцип на обществения живот**. Останалите форми на капитала – физическият, културният и социалният, са проява на неговите метаморфози в други капиталови форми като негово обективирание и следователно – негово продължение отвъд телесните граници на човека.

Все още всичко има и ще има икономически аспект, защото струва ресурси, време, усилия, които имат алтернативна употреба. Прогресирайки, икономиката е отговор на отношението на човека към неговите нужди от материални ресурси, условия на труд и живот, за да „има“ и да действа във всяка област на живота. Физическият капитал взема формата на икономически. Той е предметна реализация на човешкия капитал, носител на „изкуствен интелект”, на култура и на социалност като обект на собственост. Заедно с това абсорбира и прави свои инструменти интелектуалността, културата и социалността на човека и им придава икономически смисъл.

Многогранността на човешката природа обаче надхвърля всичко това. Човекът има стремеж към всяко нещо, което дава пълнота на живота му и възможности за себerealизация. Прав е проф. Г. Данаилов като пише, че стопанските действия са много важни, но изглеждат непонятни и хаотични извън другите социални сили, които свързват хората и правят предвидими техните отношения. На това основание заключава, че над всичко е върховната ценност на човешката личност (Данаилов, 1934, стр. 12, 23).

Всичко, което човекът прави, е белязано също от култура. Тя е в него самия, но засяга бита, технологиите, икономическите, социалните, нравствените, политическите отношения. Осигурявайки добродетелност и смисъл на всичко, ведно с нравствеността, културата е отговор на тежненията на човека „да бъде” все повече човек. Затова взема формата на културен капитал. Носител на човеш-

ката цивилизованост като поведение и култивираност на жизнената среда, той е отчасти инкорпориран в човека, отчасти е обективиран в самостоятелни културни ценности като вечна съкровищница за възвисяване на човешкия дух. Превръща народопсихологическите, икономическите, социалните и правно-политическите отношения в свои видове култура и ги прави инструменти за влияние.

Всичко в обществото е носител и на **социалност**, тъй като човекът зависи от другите и иска да е признат. Социалните отношения са отговорът на нуждите на индивидите да преодоляват собствената си ограниченост, като разчитат на междучовешка съпричастност, солидарност и взаимопомощ на реципрочна основа. Това я превръща в социален капитал. В този смисъл той, както културния капитал, е проява на „удължаване и уголемяване“ на човешкия капитал. Допълва се и с други капиталови форми или се преобразува в тях, в резултатът на което увеличава и разнообразява извлечаните ползи.

Както се вижда, всяка от формите на капитала не само допълва ролево останалите, но и се преобразува в тях. **В хода на функционалното си действие всяка от тях като човешки, културен, социален или икономически капитал, от една страна, се екстернализира и обективира в останалите, а от друга ги интернализира в себе си.** Чрез тази своя метаморфоза капиталовите форми взаимно се подхранват, натрупват и превръщат един на друг в полезен ресурс, взаимно повишават своята ефективност като по-ниски разходи, икономия на време, по-високи доходи, повече духовни ценности и взаимодействия. Така осигуряват и собственото си нарастване. Те обслужват не само икономическия процес. Стимулатори на гражданската активност на социалните актьори, капиталовите форми са носители на социална култура, примиряваща както индивидуализма с колективизма, така и свободния избор с моралните и правните ограничения. Подобряват структурната организация на обществото, улесняват обществената координация, иновират социалния опит, с което се омекотява амплитудата на „махалото“ на живота и се допринася за социалната кохезия на хората. В резултат се подобрява и качеството на живота, подпомага се както личностното, така и общественото развитие. Предвид това би могло да се каже, че в своята комплементарност и конверсивност формите на капитала са силен и нужен обществен механизъм в името на доброто за всички.

Предвид всичко това се променя същността на самата абстракция „капитал“. **Той се превръща в операционен израз на целокупните ресурси на обществото и става като понятие релевантен на сложната структура, в която се възпроизвежда целокупният обществен живот.** По този начин допринася за психологическата, културната, икономическата, социалната и правно-политическата цялост и пълнота на живота: **икономиката – като начин на рационално и ефективно използване на ресурси за всичко; културата – като възвисеност на човешкия дух, добродетелност и смисъл на живота; социалността – като проявя на принадлежност, съобщност и преодоляване на човешката несамодостатъчност; правно-политическият ред – като гаранция на човешките права, налагане на справедливост и поддържане на социалния мир.** Това означава, че капиталовите форми не просто характеризират обществото

структурно, а са и негови качества – носители на ценности, интереси, функционалност и смисъл.

Метаморфозите на капитала са израз на обществената еволюция. Модерната епоха необходимо превърна пазарно-икономическия принцип в определящо качество на живота. Съществува обаче нов факт – реакция срещу тази култура. **Вход е инверсия на значенията на качествата на обществения живот. От технологично-икономически той все повече става системно цялостен, обхващащ в себе си включително природосъобразните и технологично-икономическите му характеристики.** Той еволюира към това, че главен качествен аспект на всичко в живота става социалността като условия на труд и живот, на комуникация и култура, на върховенство на правото и на социална справедливост.

В дългосрочен аспект от значение е и международният климат като политико-икономическа и културна среда и посока на развитие на света. В тези рамки, преплитайки се едни с други, капиталовите форми в единство превръщат самите себе си в инструменти, допринасящи както за кохерентността на възпроизводството на живота, така и за динамичното и благоденстващо личностно и обществено развитие.

Доказва го липсата им. Щом не се спазват нормите и правилата на обществено поведение и липсва за това законово възмездие, се руши цивилизоваността на човека. Има дефицит на култура, креативност, социалност, справедливост, моралност, доверие, благоденствие. Доминира духът на разпад и жажда за промяна.

Използвани източници

- Bartcus, D. (2009). *Social Capital: Reaching Out, Reaching In*. Edvard ElgarPress.
- Becker, G. (1962). Investment in Human Capital: a Theoretical Analysis. *The Journal of Political Economy*, LXX. Supplement.
- Bourdieu, P. (1979). Les trois etats du capital culturel. *Actes de la recherche sciences sociales*, 30.
- Detrez, C. (2005, 12). Le capital culturel en questions. *Idees – CNDP(Bulletin № 142)*.
- Hoggart, R. (1957). *Between Two Worlds. The Uses of Literacy: Aspects of Working Class Life*.
- Mincer, J. (1958). Investment in Human Capital and Personal Income Distribution. *Journal of Political Economy*.
- Moles, A. (1967). *Socio-dynamique de la culture*. Paris: Mouton.
- Маркс, К. Ф. (1978). *Съчинения* (Том 46, ч. I). БКП.
- OECD. (н.д.). Извлечено от <https://www.oecd.org/insights/37966934.pdf>
- Putnam, R. D. (1995, Jan.). Bowling Alone. Declining Social Capital. *Journal of Democracy*(6:1), 65-76.
- Schultz, J. (1971). Investment in Human Capital. *The Role of Education and Research*. N.Y.: The Free Press.
- Serre. (2012). Le capital culturel dans tous ses etats. *Actes de la recherche en sciences sociales*(1).

- UNDP. (2014). *Human Development Report*.
- World Bank. (н.д.). Извлечено от www.worldbank.org/poverty/capital
- Бел, Д. (1994). *Културните противоречия на капитализма*. София: Народна култура.
- Бомол, У. Б. (2004). *Економикс. Принципи и политика* (изд. 9). Москва: Юнити.
- Бурдийо, П. (2005). *Практическият усет* (Том 30). Култура и хуманизъм.
- Данаилов, Г. (1934). *Основни начала на политическата икономия* (Вт. попр. и допълн. изд. изд.). Пловдив: Хр. Г. Данов.
- Коулмън, Д. (1999). *Перспективата на рационалния избор за икономическата социология. Антология*. София: Лик.
- Кропоткин, П. (1995). *Взаимопомощта – фактор на еволюцията*. Артиздат.
- Латур, Б. (2007). *Реасамблиране на социалното. Увод в социологията на дееца-мрежа*. София: Изток-Запад.
- Маркс, К. (1979). *Капиталът* (Том 1). София.
- Маркс, К. (1979b). *Капиталът* (Том 3). София.
- Маркс, К. Ф. (1978b). *Съчинения* (Том 46, ч. II). София.
- Маркс-Енгелс. (1985). *Избрани произведения* (Том 7). София.
- Маршалл, А. (1983). *Принципи политической економии* (Т. I). Москва: Прогресс.
- Пачев, Т. (н.д.). Социалният капитал и влиянието му върху икономическото развитие. *Икономически и социални алтернативи*. Извлечено от alternative.unwe.acad.bg
- Радаев, В. (2003). Понятие капила, форми капиталов и их конвертация. *Общественные науки и современность*(2).
- Ракаджийска, Т. М. (2015). Социалният капитал като личностно достойствие в мрежовата социална структура. *ResearchPapers*, 2.
- Робинсън, Д. &. (2013). *Защо нациите се провалят*. Изток-Запад.
- Сакс, Д. Л. (1996). *Макроэкономика*. Москва: Дело.
- Смит, А. (1983). *Богатството на народите*. София.
- Стоилова, В. (2012). *Човекът и неговият социален капитал*. Извлечено от www.unwe.bg/uploads/Yearbook
- Тофлър, Ал. (1996). *Трусове във властта*. София: Народна култура.
- Тофлър, А. (1992). *Шок от бъдещето*. София: Народна култура.
- Фишър, С. Р. (1997). *Икономика. Основи на микро- и макроикономиката*. София: „Отворено общество” ЕООД.
- Фотев, Г. (1998). *Разбирането на социологията*. Ст. Загора: Идея.
- Фукуяма, Ф. (2001). *Големият разлом*. София: РИВА.
- Чън, А. (2000). *История на китайската мисъл*. София: РИВА.

Стопанска академия „Д. А. Ценов” – Свищов
Университет за национално и световно
стопанство – София
Икономически университет – Варна
Софийски университет „Св. Климент Охридски”
Нов български университет – София

ИКОНОМИКА 21

Междууниверситетско списание
Година VII, книга 2, 2017

СЪДЪРЖАНИЕ

Проф. д.ик.н. Методи Кънев Метаморфози на капитала и човешко развитие	3
Проф. д. н. Мая Ламбовска – УНСС, София Модел за представянето на преподавателските екипи на ВТУ „Тодор Каблешков”	33
Проф. Уей–Бин Жанг – Азиатско-тихоокеански университет Рицумейкан, Япония Глобални измерения на социалния статус, капиталистическата нагласа и икономическото развитие на държавите	55
Доц. д-р Донка Желязкова – Икономически университет, Варна Устойчиво развитие на транспортната система на България	80
Доц. д-р Михал Стоянов – Икономически, Варна Търговия с нисък въглероден отпечатък	133

ИКОНОМИКА 21

МЕЖДУУНИВЕРСИТЕТСКО СПИСАНИЕ

Редакционен съвет

Главен редактор – проф. д-р Иван Върбанов – СА „Д. А. Ценов”, Свищов
Заместник главен редактор – проф. д-р ик.н. Румен Георгиев –
СУ „Св. Климент Охридски”, София
Проф. д-р ик.н. Нено Павлов – МВБУ, Ботевград
Проф. д-р ик.н. Бойко Атанасов – ИУ, Варна
Проф. д-р Йото Йотов – Университет „Дрексел”, Филадельфия, САЩ
Проф. д-р Клаус-Дитмар Хаазе – Университет Пасау, Германия
Проф. д-р Симеон Желев – УНСС, София
Проф. д-р Васил Цанов – ИИ, София
Проф. д-р Людмил Георгиев – НБУ, София
Проф. д-р Марияна Божинова – СА „Д. А. Ценов”, Свищов
Доц. д-р Григорий Вазов – ВУЗФ, София

Екип за техническо обслужване

Стилов редактор – Анка Танева
Превод на английски език – ст. преп. Даниела Стоилова
Стилов редактор на английски език – преп. Роузмари Папуърт
Технически секретар – Ралица Сирашка

Дадено за печат на 05.12.2017 г., излязло от печат на 18.12.2017 г., формат 70x100/16, тираж 70.

© Академично издателство „Ценов”, Свищов, Градево 24

© Стопанска академия „Димитър А. Ценов” – Свищов

ISSN 1314-3123 (Print)

ISSN 2534-9457 (Online)

ISSN 2534-9457 (Online)
ISSN 1314-3123 (Print)

ИКОНОМИКА

Година VII, книга 2, 2017

21

- Метаморфози на капитала и човешко развитие**
- Модел за представянето на преподавателските екипи на ВТУ „Тодор Каблешков”**
- Глобални измерения на социалния статус, капиталистическата нагласа и икономическото развитие на държавите**

МЕЖДУНИВЕРСИТЕТСКО СПИСАНИЕ

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ И АВТОРИТЕ НА СПИСАНИЕ „ИКОНОМИКА 21“

Списание „Икономика 21“ публикува изследователски студии и статии, методологически и методически разработки.

1. Обем:

Студии: минимум - 26 страници; максимум - 40 страници;

Статии: минимум - 12 страници; максимум - 25 страници;

Методологически и методически разработки до 40 страници.

2. Депозирание на материалите:

- на хартиен носител и в електронен вид (по E-mail и/или на CD);

3. Технически характеристики:

- изпълнение Word 2003 (минимум);

- размер на страницата - A4, 29-31 реда и 60-65 знака на ред;

- разстояние между редовете Single;

- шрифт - Times New Roman 12 pt;

- полета - Top - 2.54 cm.; Bottom - 2.54 cm.; Left - 3.17 cm.; Right - 3.17 cm.;

- номерация на страницата - долу вдясно;

- текст под линия - размер 10 pt;

- графики и фигури - Word 2003 или Power Point.

4. Оформление:

- наименование на статията, име на автора, научна степен, научно звание - шрифт Times New Roman, 12 pt, с големи букви Bold - центрирано;

- наименование и адрес на местоработата; телефони за контакти и E-mail;

- резюме на български език в обем до 15 реда; ключови думи - от 3 до 5;

- **JEL** класификация на публикациите с икономически характер (<http://ideas.repec.org/j/index.html>);

- основен текст (изложение);

- таблиците, графиките и фигурите се вграждат софтуерно в текста (да позволяват езикова корекция и превод на английски);

- формулите се създават с Equation Editor;

- списък с цитираната литература, подреден по азбучен ред - на кирилица и на латиница;

- шаблон с технически характеристики и оформление - изтеглете оттук:

https://www.uni-svishtov.bg/samagazine/upload/Economics-21-Template_bg.doc

5. Правила за цитиране под линия:

За библиографско цитиране на информационни източници се използва **APA Style**.

Неговите изисквания са поместени тук:

<https://www.uni-svishtov.bg/default.asp?page=page&id=71> и тук: <http://www.apastyle.org/>.

Всеки автор носи отговорност за отстояваните идеи, съдържанието и техническото оформление на своя текст.

6. Контакти:

Главен редактор: тел.: (+359) 631-66-338

Стилов редактор и ПР: тел.: (+359) 631-66-335

E-mail: i.varbanov@uni-svishtov.bg, economics21@uni-svishtov.bg

Адрес: Стопанска академия „Д. А. Ценов“, ул. „Е. Чакъров“ № 2, Свищов, България